

ӘОЖ 340.141 (574)

Д.А. Турашбекова

Еңбек және әлеуметтік қатынастар академиясы з.ғ.к., доцент, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail. Dari_03@mail.ru

Мұхаммед Әбілқайыр II-нің және Наполеон Бонапарттың мемлекет қайраткерлік қызметтері

Мақалада Кіші жүз ханы Әбілқайырдың және Француз императоры Наполеон Бонапарттың мемлекеттік қайраткерлік қызметтері суреттеледі. Олар өмір сүрген заманның саяси хал-ахуалы баяндалады. Саяси-әскери іс-әрекеттері салыстырылып ғылыми зерттелінеді. Мақалада олардың тек әскер өнерін жетік меңгерген қолбасшы ғана емес, сонымен қоса тамаша саясатшы болғаны туралы сөз қозғалады. Екі тұлғаның бейнесі мемлекетаралық қарым-қатынастар шеңберіндегі тарихи-саяси рөліне қысқаша ғылыми шолу жасалынады.

Түйін сөздер: әскери-саяси хал-ахуал, әскери-мәмілегерлік іс-әрекет, әскери қасиеттері, мәмілегерлік қызмет, саяси таңдау.

D.A. Turashbekova

State activity Abulhair Mohammed II and Napoleon Bonaparte

This article describes the military-diplomatic acts of the Khan of Minor zhuzh (horde) Abulhair and the French emperor Napoleon Bonaparte. Set out their policy positions during the era figures. Scientific study comparing the political and military action. In this article we are talking not only of military achievements, but also diplomatic successes. Briefly describes the historical-scientific political role personalities.

Key words: military-political position, military-diplomatic actions, military qualities, diplomacy power, political choice.

Д.А. Турашбекова

Государственная деятельность Мухаммед Абулхайра II и Наполеона Бонапарта

В данной статье описываются военно-дипломатические деяния хана Младшего жуза Абулхайра и Французского императора Наполеона Бонапарта. Излагаются политические положения во времена эпохи деятелей. Научно сравнивая, изучаются политико-военные действия. В статье речь идет не только о военных достижениях, но и о дипломатических успехах. Кратко научно описывается историческо-политическая роль личностей.

Ключевые слова: военно-политическая позиция, военно-дипломатические действия, военные качества, дипломатическая деятельность, политический выбор.

Мақаланың ғылыми мақсаты – өз елінің тарихына өшпес даңқ қалдырған ұлдарының саяси-мәмілегерлік және әскери іс-әрекеттерін талдай келе, мемлекеттік қайраткерлік қызметінің бейнесін ғылыми сомдау.

Әрине, екі тұлға өмір сүрген заманның саяси-тарихи көрінісі ұштаспайды. Сонда да оларды біріктіретін ең басты қасиет бар, ол – қолбасшылық дарындылығы, мәмілегерлік кеменгерлігі.

Міне, осындай тұлғалар қатарынан Кіші жүз ханы Әбілқайыр (1693-1748 жж.) және Франция императоры Наполеон Бонапарт (1769-1821 жж.) туралы сөз қозғалмақ.

Көптеген ғылыми еңбектерде Әбілқайыр өмір сүрген заман саяси-экономикалық хал-ахуалының қиын жағдайда болғанымен суреттеледі. Соның бірінде:

Қазақ даласына қай кезде де дұшпан көзінің сұғы көп қадалған. XVIII ғасырдың басынан бері

қарай Қазақстанның сыртқы саяси жағдайы күрт шиеленісіп кетті. Батыс жақтан Орал казактары қолтығына су бүріккен Еділ қалмақтары шабуылдай бастады. Жайық бойындағы ел шалғынға башқұрттар таласуын қоймады [1, 9-12 бб.].

Қазақтардың көршілес жұрттарымен қарым-қатынастары шиеленісіп, олардың арасында әскери соқтығысулар жиілетілді. Қазақ қоғамы жан-жағынан қауіп төніп, үлкен қатер алдында тұрды. Еділ қалмақтары, Жайық орыс-казактары, башқұрттар мен жоңғарлар жан-жақтан анталап, қазақ жеріне шабуыл жасауға дайын еді [2, 103-116 бб.].

Кіші жүз ханы Әбілқайыр қазақ-башқұрт қатынастарына байланысты көтерген күрделі мәселелердің бірі – 1734 жылы қазақ даласын отарлаудың тірегі болған Ор бекінісін салу мәселесін ұсынды. Бұл ұсынысты, бір жағынан, әскери бекінісі, екінші жағынан, сауда мәселесін дамытудың қайнар көзі ретінде қарастырған. Ресей мемлекеті Әбілқайырдың бұл ұсынысын қолдап отырып [3, 116 б.] , ханның мемлекет қайраткерлік қызметіне риза болды.

Кіші жүз қазақтары мен Жайық орыс-казактарының қарым-қатынасы тарихи өзара жаулық, соғыс-шайқастары, бірін-бірі тұтқынға алу, малдарын айдап әкету көріністеріне толы. Соның кейбір тарихи шайқастарына көңіл бөлсек, 1718 жылы қазақтар мен қарақалпақтардың 20 мың әскері Жайық қалашығын бір ай қоршауда ұстайды. 1719 жылы шілде айында Кіші жүз ханы Әбілқайыр 20 мың әскермен келіп, тағы да Жайық қалашығын қоршауға алды. Егер Әбілқайыр ханның қаланы қалдырып, Еділ қалмақтарына шабуыл жасауы болмаса, Жайық қалашығы қазақ әскери жасағының қолына түсер еді [2].

Әбілқайырдың қалмақ хандығымен аянбай күресуінің бірден-бір себебі қоныс мәселесі болатын. Өйткені Жайық өзенінің жағалауындағы жайылымдар мен ормандар тұрмысқа өте қолайлы еді. Осы ретте Жайыққа таласуын қоймаған Әбілқайырдың мынадай сөз жолдары кездеседі: «Жайық өзені кеуіп қалғанша, қазақ халқы бұл жерден айырылмайды. Өйткені қазақ елі мұндай жайлы жерді еш жерден таппайды» [3, 108-110 бб.].

Кіші жүз ханы Әбілқайырдың Жоңғария халқымен түскен әскери қақтығыстарға тоқалсақ, 1718 жылы 30 мың әскер күшін басқарумен Әбілқайыр қазақ халқының үлкен

ханы Қайып ханмен бірге Аякөз өзеннің бойында жоңғарларға қарсы шайқасты. Белгілі бір жеңістерге жеткенімен, Әбілқайыр хан әскери күші жоғары тұрған жоңғарларға қазақ жасақтарының әскері қарсы тұра алмайтынын түсінді де, Ресей империясының Сібір әкімшілігімен жоңғарларға қарсы әскери одақ құру туралы келіссөздер жүргізді.

Әбілқайырдың қалмақ ханы Аюкемен күш сынаспай күресуінің себебі қоныс мәселесі болса, онда жоңғар билеушісі Сыбан Раптан да қазақ иелігіндегі жерге үйлікті, оның түпкі мақсаты көшпелілердің біртұтас империясын құру еді.

Қорыта келгенде, бұл жеңістер қазақ халқына ең қажет кезінде тыныс берген аса елеулі тарихи оқиғалардың бірі болды. Әрине, ұлы жеңістердің басты кепілі – қазақ халқының өзара ішкі ынтымақтастықпен тізе қосып күресуінде екенін ескергеніміз жөн. Сонда да жеке ерліктерімен жан аямаған батырлар болғанымен де үш жүздің әскери жасағының күшін біріктіріп ұрыс даласында үйлестіруде Әбілқайырдың жөні бөлек.

Осындай ауыр жағдайдан шығудың дұрыс жолы – Кіші жүз ханы Әбілқайырдың дипломатиялық көзқарасы бойынша Ресей мемлекетінің қол астына кіру [3].

Жалпы, Әбілқайыр ханның қазақ қоғамының тағдырына қалдырған ізі – біріншіден, қоршаған ортасы анталасқан жау арасында өзінің жеке әскери қолбасшылық шеберлігі мен дипломатиялық келіссөздерді жүргізуде өзіне тиімді пайдалана білген мемлекет қайраткері ретіндегі қызметі. Екіншіден, Қазақстанның Ресей бодандығын қабылдаудағы алғашқы қадам жасасқан тұлғаның бірі ретінде қызметі сипатталады.

Әбілқайыр хан тек әскер өнерін жетік меңгерген қолбасшы ғана емес, сонымен қоса тамаша саясатшы болғанына көзіміз жетті. Мәмілегерлік өнерді жақсы игерген ол, көрші елдермен қарым-қатынасты келіссөзбен шешуге тырысқан. Бұл оның саясатшылдығын ерекше даралайды.

Ендігі кезекте еңбектің ғылыми мақсатын толықтыратын келесі бағыт – Наполеон Бонапарт бейнесінің халықаралық қарым-қатынастар шеңберіндегі рөлін айқындай келе, оның мемлекет қайраткері ретіндегі қызметіне қысқаша ғылыми шолу жасау.

Аталмыш тұлғаның қайраткерлік қызметін

ғылыми сомдаудан бұрын, бонапартизм ұғымына қысқаша тоқталсақ, қоғамдық дағдарыс жағдайында пайда болған дербес билік тәртібін белгілеуде қолданылатын бонапартизм терминнің шығуы Наполеон есімімен, сондай-ақ Францияны басқарған Наполеон III болып аталған Луи Наполеонмен байланысты.

Саяси-ұйымдастырушылық көзқараспен бонапартизм – ол қоғамдағы өз әскерінің қолдауына, сондай-ақ төрешінің рөліне және жауласушы саяси күштер арасындағы қарым-қатынастарда делдал болуға талаптанатын билеушінің жеке беделінің орнығуына сүйенетін жауласушы саяси топтардың дербес билік тәртібі.

Конституциялық мағынада бонапартизм биліктің республикалық мекемелер рөлінің ұйысуымен және азаматтық, әскери және полицейлік шенеуніктердің алпауыт жасақтарының тірегімен орталықтандырылған басқаруға ауысуымен сипатталады. М. Прелонның айтуы бойынша, Наполеон үшін өзін бағынуға міндетті деп санайтын қандай да бір құқық нормалары болмаған. Ол өзін не құзыретіне шек қоюмен, не формальды белгіленген тәртіппен басынбады. Билік адамы ретінде, заң шығарушы ретінде ол өзін үзілді-кесілді заңнан жоғары қояды [4, 484 б.].

Дүние жүзілік тарихтағы ең ұлы тұлғалардың бірі – Наполеон Бонапарт өзінің қысқа ғұмырында орасан зор қолбасшылық қасиеттерін айқындады. Ол – 1808-1814 жылдар аралығында және 1815 жылдың наурызмаусым ай аралығында тақта отырған француз императорлардың ішіндегі ең атақтысы. Әсіресе ол Тулон маңындағы шайқаста көзге түсті. Ол тамаша әскери науқандарды өткізді. Бұл науқандардың нәтижесінде француздар Тулонды күтіп алды. Өзінің 24 жасында Наполеон бригадалық генерал болды.

Ол тамаша әскери науқандарды өткізді. 1796 – 1797 жж. аралығындағы италиялық жорықтар тағы да Наполеонның кемеңгер қолбасшы дарындылығын дәлелдей түсті. Италиялықтар австриялық қысымнан босатқан француз әскерлерін қуана қарсы алатын. Нәтижесінде Солтүстік Италиядағы өзінің барлық жер иеліктерінен айырылған Австрия Франциямен одақтас Цизальпин республикасын құрады. Наполеон Бонапарт бүкіл Еуропаға әйгілі болды [5, 572 б.].

Наполеон кез келген амал-әрекеттермен тәуелсіз болуға тырысты. Директория үкіметіне бұл ұнамады, сол себепті Директория үкіметті оны 1798 жылы өзінен алысырақ Мысыр экспедициясына жөнелтеді. Франция үкіметі Мысырда дамушы елдермен бәсекелесу мүмкіншілігіне ие болу үшін өзінің үстемдігін орнатуға тырысады. Бірақ бұл жоспар күйреуге ұшырады, себебі мысырлықтар француз әскерінің түріктермен соғысын қолдамады.

Сол жылдары Парижде де маңызды саяси оқиғалар болып жатты. Жемқорлыққа толған Директория, төңкеріс кезінде жаулап алынған жерлерді қолда ұстап қала алмады. 1799 жылы әйгілі генерал Наполеон Бонапарт қайта оралды. Ол өзінің сенімді әскерінің көмегімен Директорияны таратып қуып жіберіп, консулдық тәртіпті жариялайды.

Бонапарт барлық мемлекеттік институттарға толық бақылау жүргізгісі келіп, мемлекеттік реформа өткізеді. Бұл реформаның нәтижесінде үкіметке есеп беруге тиісті департаменттер және округтер пайда болады, оларды сәйкесінше префекттер және супрефекттер басқарады. Мэрлар қалалар мен ауылдарды басқарды. Алтын қорын және қағаз ақша эмиссиясын сақтау үшін Наполеон мемлекеттік Француз банкіні құруды шешті және полиция тыңшыларының аппараты құрылады.

Іс жүзінде Наполеонның әкімшілік және құқықтық басқаруға қатысты барлық жаңалықтары қазіргі француз мемлекетінің негізі болады.

Наполеон көреген саясаткер болды. Сондықтан бұқара ақпарат құралдарының күшті саяси ықпал ететінін түсініп, ол 173 газет басысынан 160 газеттерді жабуды ұсынды. Қалған 13 баспа қатаң түрде үкімет бақылайтын цензура болды.

1801 жылы Император Рим Папасымен конкордат келісімін бекітеді. Бұдан былай Францияда католицизм жалпыға бірдей қабылданған дін болды, ал Римде жаңа француз билігін ресми мойындағанымен діни наным таңдау бостандығы қалады. Дегенмен енді шіркеу қызметі жаңа француз өкіметіне және реформаға толығымен тәуелді болды.

Жаңа Конституция жарияланды. Конституцияға сәйкес заң шығару органдары бірнеше органдардың арасында бөлінді. Яғни мемлекеттік кеңес, трибунал, заң шығару корпусы және сенат заң шығару билігін өзара бөлісті [4, 575 б.].

Атқарушы билік толығымен Бонапарт қолында шоғырланды, ол бірінші консул міндетін атқарды. Екінші және үшінші консулдардың қандай да бір шешімге ықпал ету мүмкіндіктері болмады, олар тек кеңесіп дауыс беру қызметін атқарды.

1802 жылы Наполеон сенат арқылы бірінші консулдың өкілеттігі өмірлік екендігін айқындайтын декретті өткізді де, 1804 жылы Бонапарт өзін император деп жариялады. Осылайша, Бонапарт өз билігін біржолата бекітеді.

Наполеон билік басына келген кезде Франция Англиямен және Австриямен соғыс жүргізген болатын. Бонапарт жаңа италиялық жорыққа аттанады. Наполеон өзінің италиялық науқаны кезінде Австрия және Англиядан тартып алған барлық жерлерін қайтаруды бастайды. Жергілікті Италия халқы оны қайтадан қуанышпен қарсы алады. Көп жағдайда ол Италияға барған бірінші жорығына ұқсайды.

Император Бонапарт өзінің ішкі саясатында шаруалардың мүдделерін барынша өз мүдделерімен сәйкес келтіріп орнықтырады. Ол барлық күш-жігерімен билікті ұстап қалуға ұмтылды. Ол халыққа жария етілген азаматтық құқықтарын, шаруашылардың жерге құқықтарын, сондай-ақ төңкеріс кезінде ұлттық меншіктерді игерген азаматтардың құқықтарын сақтауға уәде береді. Сөйтіп, 1804 жылы Азаматтық кодекс қабылданады, тарихта кейін бұл нормативтік-құқықтық акт император есімімен аталынғаны белгілі. Құжатқа сәйкес төңкеріс кезінде жаулап алынған барлық иеліктер ресми бекітілді.

1806 жылы Еуропаның көптеген бөліктеріндегі жеңісті шерудің нәтижесінде Наполеон континентті блокада декретіне қол қояды [5, 87 б.]. Бұл декрет бойынша француз жағы, сондай-ақ оның барлық одақтастары Англиямен барлық сауда-саттық қатынастарын тоқтатуға мәжбүр болды.

Алғашқыда Наполеон ниетіне жеткенімен, таяуда тауарлардың тапшылығы француз экономикасына қатты әсер етті. Себебі Англия отарлық тауарларды жеткізуде бірінші болатын. Жүн өндірісі мен тоқыма өнеркәсібі күйзелді, ел сауда блокадасынан қатты зақымданды. Нәтижесінде, ел экономикалық дағдарысқа ұшырады.

Наполеонның император дәрежесіне жоғары тұрған басшының өкімі немесе алдыңғы императордың бұйрығы бойынша емес, өзінің

әскери қызметте атқарған жетістіктері мен дарындылығының нәтижесінде қол жеткізгендігі мәлім.

Наполеонға Ресеймен мәмілегерлік қарым-қатынастарды үзіп, оның аумағына көктеп кіруден басқа амал қалмады. 1812 жылғы шайқас Наполеон үшін бүкіл империясының күйреуі болды.

Француз әскерін басқарған I Наполеон және I Александр бұйрығымен орыс әскеріне есімі аңызға айналған қолбасшы М.И. Кутузовтың арасындағы атақты Бородино шайқасы 3 күнге созылды. Бұл шайқас жоғары қатыгездікпен және қантөгіспен ерекшеленеді. Ол 1812 жылғы отандық соғыстың ең ірі шайқасы болды.

Бородино шайқасының нәтижелері туралы айтатын болсақ, Наполеон бұл шайқасты “Алыптардың шайқасы” деп атады. Кейін қуғынға душар етілген француз император басшылық еткен 50 шайқастың ішінде “Мәскеу маңайындағы шайқаста ең жоғары ерліктер көрсетілгенмен кіші жетістікке жетті. Бұл шайқаста француздар өздерін жеңіске үстем болатынын, ал орыстар жеңілмейтініне сенімді болғанын” көрсетті.

Наполеонға қарсы коалиция (одақ) өсті, оның құрамына Ресей империясы, Австрия, Пруссия, Швеция кірді. 1813 жылдың қазан айында Лейпциг маңында шайқас болды, ол «халық шайқасы» деген атау алды.

Ақырғы жеңілісті Наполеон 1815 жылдың 18 маусымда болған Ватерлоо маңындағы шайқаста басынан өткізді. Ағылшындықтар Бонапартты жаңа қуғын жеріне – Киелі Елена аралына (остров Святая Елена) жіберді. Бұл жерде ол Эльба аралындағыдай жоғары дәрежелі құқыққа ие болған жоқ. 1821 жылы Наполеон Бонапарт қатты науқастанып қаза тапты.

Наполеон көрнекті тұлға ретінде халық есінде қалды. Оның бойында данышпан қолбасшылық, әскери ұйымдастырушылық қасиеттер ұштасты. Ол ерекше қабілетті, өте еңбекқор азамат болатын. Көптеген ғылыми еңбектерде оның тамаша мәмілегерлік талабын сүйсіне баяндайды.

Ол тарихта мәңгі өшпес із қалдырды. Оның империясының ыдырауына қарамастан, Наполеонның тағдыры кімді болса да бейжай қалдырмайды. Мәдениет қайраткерлері ұлы қолбасшының өмірін өзінің туындыларында жалғастырып, оның әскери шайқастары бүкіл әлемге мәлім болды. Тіпті, арада көптеген за-

ман өтсе де, кемеңгер Наполеон әлі де болса көптеген адамдарды толқытады. Батыс демократиясы әлі де «наполеон құқығын» колданады.

Міне, осылай оның есімі бүкіл дүниежүзіне белгілі болды. Оның билігіне Бельгия, Голландия, солтүстік Алмания және Италияның бір бөліктері кіреді. Италияның қалған бөліктерінде, сонымен бірге Испанияда және Еуропаның орталығында Францияға тәуелді хандықтар құрылады, олар Наполеонның отбасы мүшелерімен басқарылады. Еуропа француз әскерлерінің шабуылдарынан үрейленді, сондықтан өзінің көптеген жерлерінен айырылған Пруссия және Австрия Франциямен одақтасады. Олардың тәлімін Ресей де алады, 1807 жылы Тильзитский әлемі (Тильзитский мир) атты келісімшарт бекітіледі. Ол өз бауырларына хан мәртебесін паш етті. Иосифті – испандық, Людовикті – голландиялық, Иеронимды – вестфаль ханы. Мюрат оның өгей қызына үйленіп, неаполитан ханы болды. Наполеонның

өгей ұлы Евгений Богарн өзге италиялық жер иеліктерін басқарды және вице-хан лауазым қызметін игерді.

Олардың барлығы Наполеонның нұсқауы бойынша билік жүргізді. Швейцария оған тәуелді болды. Германдық иелер Рейн одағын құрды және барлық мәселелер бойынша оған бағынды. Австриялық император пруссиялық және даниялық хандар әскери жасақ берумен көмектесуге тиіс еді. Португалия ағылшындардың көмегімен әлі қарсы тұрды, бірақ сонда да Наполеон оны өзіне қаратып алуға үміттенді.

Әбілқайыр хан және Наполеон Бонапарт – өз елінің тарихында дипломатиялық келіссөздерді жүргізу мен тиімді пайдалану қасиеттерімен және осы салада ерекше ұйымдастырушылық қабілетімен ерекшеленген біртуар тұлғалар. Әскери дарындығы мен шеберлігі арқасында әрі шайқастарда ер жүректілігін көрсете білген олар халық арасында үлкен атаққа ие болды.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих тағылымдары және қазіргі заман. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.
2. Ерофеева И.В. Хан Абулхаир полководец, правитель и политик. – Алматы: Санат, 1999. – 336 с.
3. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: АНКазССР, 1961. – 739 с.
4. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства. – М.: Норма, 2007. – 752 с.
5. Оскар Йегер. Всемирная история в 4-х томах. – Том 4. – М., 2005. – 398 с.

References

1. Nazarbayev NA History and modernity. – Almaty Kazakstan, 1997. – 128.
2. Erofeeva IV Abul Khair Khan, commander, ruler and politician. – Almaty: Sanat, 1999. – 336.
3. Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries: A collection of documents and materials. – Alma-Ata ANKazSSR, 1961. – 739 p.
4. Grafskiy V. G. Vseobshchaya history of law and government. – M.: Norma, 2007. – 752.
5. Oscar Yeager. World history in four volumes. – Volume 4. – Moscow, 2005. – 398.